

DOI 10.4467/25439561KSR.22.005.16357

KAMEN RIKEV <https://orcid.org/0000-0002-6606-4731>
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin

POMNIKI ARMII RADZIECKIEJ W BUŁGARII JAKO INSTRUMENT W NARODOWEJ DEBACIE NAD HISTORYCZNĄ PAMIĘCIĄ I ZAPOMNIENIEM

THE MONUMENTS OF THE SOVIET ARMY IN BULGARIA AS AN INSTRUMENT IN THE NATIONAL DEBATE ON HISTORICAL MEMORY AND OBLIVION

Streszczenie

Artykuł przedstawia studium przypadku radzieckich pomników w Bułgarii jako źródła niedających się pogodzić podziałów społecznych. Krótki przegląd historii pomników oraz dyskusji po 1989 roku na temat ich ewentualnego demontażu prowadzą do wniosku, że (1) w trzeciej dekadzie XXI wieku nadal dzielą one społeczeństwo, co powoduje, że ich rola jako *lieux de mémoire* nadal nie jest możliwa; (2) argumenty „za” i „przeciw” pomnikom, wyrażone w latach 90., pozostają niezmiennie; (3) koncentracja uwagi publicznej na pomniku w Sofii prowadzi do zapomnienia o innych podobnych pomnikach w kraju; (4) Ustawa uznająca reżim komunistyczny za zbrodniczy i inne akty państwowe nie mają wpływu na istnienie pomników, a jedynie nasilają ambiwalentne sygnały, jakie państwo wysyła swoim międzynarodowym partnerom. Autor artykułu dochodzi ostatecznie do wniosku, że dziś pomniki Armii Radzieckiej są nie tyle bodźcem do zrozumienia zbiorowych traum, ile impulsem do analizy bułgarskiej rusofilii.

Abstract

The article presents the case study of the Soviet Army monuments in Bulgaria as a source of irreconcilable social division. A brief overview of the history of these monu-

ments and the discussions on the possibility of their dismantling allow to conclude that (1) in the third decade of the 21st century the monuments' function as *lieux de mémoire* remains impossible due to their divisive nature; (2) the arguments for and against the monuments expressed in the 1990s remain unchanged; (3) the concentration of public attention on the Sofia memorial leads to the neglect of other similar monuments in the country; (4) The Law on Declaring the Criminal Nature of the Communist Regime in Bulgaria (2000) and other state acts do not affect the existence of these monuments, but only reinforce the ambivalent signals that the southern European state sends to its international partners. The author's final conclusion is that the monuments of the Soviet Army today are not so much an incentive to comprehend collective traumas, but an impetus for analysing Bulgarian Russophilia.

Słowa kluczowe: Armia Radziecka, pomnik, Bułgaria, postkomunizm, rusofilstwo
Keywords: Soviet Army, monument, Bulgaria, post-communism, Russophilia

Pomniki Armii Radzieckiej jako niemożliwe *lieux de mémoire*

Celem artykułu jest przedstawienie studium przypadku pomników Armii Radzieckiej w Bułgarii jako odzwierciedlenia antagonizmu społecznego. W krótkim opracowaniu ujawnione zostają najważniejsze tezy, dotyczące wartości i przyszłości pomników, bez komentowania ich faktycznej prawdziwości. Przegląd podjętej problematyki pokazuje, że w bułgarskim XXI wieku kwestie oceny przeszłości i dążenia do przyszłości to przede wszystkim głosy „za” lub „przeciw” obecności Federacji Rosyjskiej jako odwiecznego patrona państwa bułgarskiego. Patrząc z takiej perspektywy, istnienie w kraju pomników Armii Radzieckiej nie rodzi pytania o ich postrzeganie jako *miejsc pamięci* (w ujęciu Pierre'a Nory), o ile pozostają one aktywnym elementem narodowej teraźniejszości, zawierającym regularnie kwestionowane treści symboliczne, i nie ma przesłanek ich faktycznego funkcjonowania w roli znaku *minionej* epoki.

Historia i prehistoria

Kronika wznoszenia pomników w Bułgarskiej Republice Ludowej nie różni się znacząco od podobnych przypadków w innych krajach pod kontrolą ZSRR¹.

¹ Ze współczesnych badań nad pomnikami Armii Radzieckiej w krajach pod kontrolą ZSRR warto przytoczyć przynajmniej takie publikacje, jak: Federico Bellentani, *The Meanings of the Built Environment. A Semiotic and Geographical Approach to Monuments in the Post-Soviet Era*, Berlin/

Bezpośrednio po II wojnie światowej wznoszono zarówno pomniki Lenina, jak i armii, określanej mianem „wyzwolicielki”. Najbardziej imponującym z nich jest pomnik w centrum Sofii, odsłonięty w 1954 roku i reprezentujący kilka kompozycji rzeźbiarskich. Na szczycie wyróżnia się postać radzieckiego żołnierza z uniesionym karabinem maszynowym w prawej ręce.

W wielu miastach kraju również są wznoszone radzieckie pomniki, głównie przedstawiające pojedynczą postać. Szybko zyskują one popularność jako „pomniki Aloszy”. Powodem tego jest pomnik w Płowdiwie (odsłonięty w 1957 r.), którego pierwowzorem był Rosjanin Aleksiej Skurłatow². Według Eweliny Drzewieckiej Alosza stał się „metonimią radzieckiej obecności w Bułgarii”³. Jeszcze przed płowdiwskim podobny „aloszka” pojawił się w Szumen (1948), Dobricz i Starej Zagorze (1949), Ruse (1950), Burgas (1953) oraz Plewen (1955)⁴. Głównym bohaterem innych pomników staje się czołg (w Silistrze, 1969), śmigło samolotowe (Biała Słatina, 1975), grupa bojowników (Sliwen, 1948 i Warna, 1978), bojowniczy (Jamboł, po 1950 r.)⁵, abstrakcyjna postać (Sozopol, 1969), kuter torpedowy (Tutrakan, 1984). Większość pomników zawiera dedykację „Radzieckiej Armii Wyzwoliciele”.

Charakterystyczne dla Bułgarii jest to, że od 1990 roku pomniki rodzimych komunistów, a także Lenina, są szybko usuwane, podczas gdy radzieckie pomniki wojskowe, z dwoma wyjątkami, pozostają nienaruszone. Jednak specyfika rozważanego problemu tkwi w bułgarskim *rusofilstwie*, którego ślady sięgają przynajmniej początku XIX wieku. Trudno się nie zgodzić z Elżbietą Solak, która twierdzi, że zaraz po wyzwoleniu w roku 1878 „[...] młode państwo dokonywało sakralizacji swej niepodległości, wyposażając ją w kult rosyjskich dowódców kampanii tureckiej, znaczone pomnikami, obeliskami, nazwami placów i ulic”⁶. Wznoszenie pomników nie rozpoczęło się nawet z lokalnej inicjatywy, ale zostało zaplanowane

Boston, De Gruyter Mouton, 2011, 188 ss. oraz studia Ewy Ochman, *Soviet War Memorials and the Re-construction of National and Local Identities in Post-Communist Poland*, „Nationalities Papers” 2010, t. 38, nr 4, ss. 509-530 i Aleksandry Kuczyńskiej-Zonik, *Dissonant Heritage. Soviet Monuments in Central and Eastern Europe*, [w:] *Historical Memory of Central and East European Communism*, red. A. Mroziak, S. Holubec, New York, Routledge, 2018, ss. 101-121.

² E. Чехова, „Болгарии русский солдат”. Прототип „Алеши” принял первый бой под Москвой, „Аргументы и Факты”, (24.04.2013), nr 17, s. 68.

³ E. Drzewiecka, *Rosja*, [w:] *Leksykon tradycji bułgarskiej*, red. G. Szwat-Gyłybowa, Warszawa, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2011, s. 261.

⁴ Pomnik w Plewen został usunięty w 1991 r.

⁵ Rzeźba była znana jako „Gruba baba” lub po prostu „Grubaska” („Дебелата”). Została usunięta pod sam koniec 1989 r.

⁶ E. Solak, *Znaki szczególne. Językowe i wokółjęzykowe problemy bułgarskiego Odrodzenia*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 227.

przez dowództwo armii rosyjskiej⁷. W 1945 roku polityk Wasil Kołarow sformułował tezę o „podwójnej misji wyzwolenczej Rosjan” – z niewoli tureckiej i z ucisku kapitalistycznego⁸. Takie fakty wyjaśniają pewną wyjątkową tendencję w dyskusjach nad tożsamością narodową: ciągle odnawiany przez część społeczeństwa postulat, że państwowość bułgarska jest nie do pomyślenia bez jej potężnego patrona.

Pomniki Armii Radzieckiej są elementem sieci pomników bułgarskich partyzantów, przyjaźni bułgarsko-radzieckiej, a także nagrobków żołnierzy radzieckich, budującej wizualną miejską symbolikę przynależności małego państwa bałkańskiego do strefy wpływów ZSRR. Pełnią one jednak dodatkową funkcję, ponieważ są nie tylko symbolem ideologicznym, ale także militarno-politycznym znakiem, który przypomina inteligencji, że każda próba przeciwstawienia się kontroli radzieckiej będzie surowo ukarana⁹.

Pomniki po 1989 roku

Merytoryczną dyskusję na temat radzieckich pomników wojskowych inicjuje seria listów otwartych architekta Lubomira Dałczewa, który brał udział w projektowaniu pomnika w Sofii. Według niego walory artystyczne pomnika nie są motywem jego pozostania na miejscu; radzieckie pomniki to „[...] filary niewolnictwa i okrucieństwa, niesprawiedliwości i upokorzenia, strachu i podejrzeń”¹⁰. Podobną opinię wyraża autorytatywny krytyk sztuki Dimityr Awramow, podkreślając przy tym, że są wyrazem prymitywnej i anachronicznej estetyki oraz upokorzenia bułgarskiego artysty¹¹.

W ciągu całego okresu Transformacji po 1989 roku pod radzieckimi pomnikami organizowano wiece, obchody wydarzeń historycznych, świąt partyjnych, a nawet parady gejów. Demonstracjom często towarzyszą kontrdemonstracje; media regularnie donoszą o konfliktach, a nawet bójkach. Innym ważnym zjawiskiem

⁷ И. Христов, *Руските паметници в България, издигнати в памет на загиналите по време на Освободителната война 1877-1878 г.*, „Известия на държавните архиви” 1981, nr 42, s. 59; A. Pashova, P. Vodenicharov, *The First Russian Monuments in Bulgaria Devoted to the Russo-Ottoman War of 1877-1878: Transformations of Memory*, „Balkanistic Forum” 2014, nr 1-2-3, s. 62.

⁸ Zob. komentarz na ten temat: A. Pashova i in., „*Battles in the Past*” or „*Battles for the Past*”: *Bulgarian National Models of Memory and Memory Policy*, „Balkanistic Forum” 2013, nr 1, ss. 41-45.

⁹ П. Янчев, *Паметта за изтриване*, 07.04.2015, [w:] <https://www.marginalia.bg/analizi/pametta-za-iztrivane/> [dostęp: 10.05.2022].

¹⁰ I. Belcheva, *State Commissions and Artistic Limits in 1950s Bulgaria: the Case of Lyubomir Dalchev*, [w:] *The State Artist in Romania and Eastern Europe. The Role of the Creative Unions*, red. Caterina Preda, Bucharest, Editura Universităţii din Bucureşti, 2017, s. 401.

¹¹ Д. Аврамов, *Изкуство или пропаганда в бронз и камък? За паметниците на тоталитарната епоха, паметници на унижението*, „Век 21” 1992, nr 22-25.

związany z istnieniem monumentów po 1990 roku jest ich malowanie lub zalewanie farbą przy okazji historycznych rocznic lub bieżących wydarzeń¹². Czyny te określane są zarówno mianem wandalizmu, jak i przejawu obywatelskiego sumienia i często kończą się aresztowaniem sprawców oraz ich szybkim uwolnieniem bez postępowania karnego.

Zjawiska te dotyczą wszystkich radzieckich pomników w kraju, ale ich synekdochą staje się pomnik w stolicy¹³, skupiający najsilniejszą konfrontację ideologiczną. Jeszcze w 1993 roku (Decyzja nr 2 z 18 marca) Rada Miejska w Sofii przegłosowała demontaż rzeźb i płaskorzeźb. Na przestrzeni lat wskazywano na różne przeszkody proceduralne związane z niewdrożeniem decyzji. Jednak nie została ona z czasem uchylona.

Od końca lat 90. stołeczny pomnik nazywano „pomnikiem Baby Jagi” ze względu na znajdującą się za nim piwiarnię – miejsce spotkań, picia, palenia, jazdy na deskorolce i rolkach¹⁴, natomiast w ostatnich latach przeciwnicy pomnika umacniają w sofijskim slangu skrót MOCZA (*bułg.* МОЧА, od: Monument Okupującej Armii Czerwonej)¹⁵.

W 2007 roku ówczesny burmistrz Sofii Bojko Borysow otrzymał Order Łomonosowa z rąk rosyjskiego ambasadora Anatolija Potapowa z „[...] podziękowaniem za stanowczą pozycję burmistrza Sofii, gwarantującą, że dopóki on zarządza stolicą, to pomnik ku czci Armii Radzieckiej, który znajduje się w parku «Borisowa Gradina» nie zostanie zburzony”¹⁶.

¹² W tym aspekcie aktualny pozostaje artykuł: Р. Иванова, „Всички жаби са зелени, само нашата е червена” – графитите върху Паметника на съветската армия и Мавзолея, „Българска етнология” 1995, nr 1, ss. 71-89. Z najszerszym odzewem spotkało się przemalowanie postaci z pomnika w Sofii na podobieństwo bohaterów amerykańskich komiksów (czerwiec 2011). Za tę operację odpowiada grupa anonimowych aktywistów Destructive Creation (<https://destructivecreation.com>). Sprawa została nawet opisana przez brytyjski „Daily Mail” w artykule z dnia 17.06.2011, w którym artystów nazwano „bułgarskim Banksy” („the Banksy of Bulgaria”).

¹³ W okresie 1989-1996 jest duża presja na demontaż płowdiwskiego Aloszy – zob. И. Баева, *Опити за институционализиране на антикомунизма в България след 10 ноември 1989 г. и техните резултати*, [w:] *Антикомунизмът в постсоциалистическа България*, red. В. Проданов i in., София, Български аграрно-промишлен съюз, 2018, ss. 144-145.

¹⁴ „Капитал”, *Лятната бира-скара трайно превзе столичния Hide Park*, 28.07.2001, [w:] https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2001/07/28/210135 [dostęp: 10.05.2022]; Б. Мелтева, *Ничия земя*, 17.10.2008, [w:] https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2008/10/17/567131 [dostęp: 10.05.2022].

¹⁵ „Свободна Европа”, *Кой може да го демонтира? Защо Паметникът на Съветската армия засега остава*, 11.03.2022, [w:] <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31747746.html> [dostęp: 10.05.2022].

¹⁶ „Darik News”, *Орден „Ломоносов” за пазителя на Паметника на Съветската армия*, 23.11.2007, [w:] <https://dariknews.bg/novini/bylgariia-201118> [dostęp: 10.05.2022].

Idee demontażu nasiliły się w 2010 roku, kiedy powstała kolejna obywatelska inicjatywa rozbiorczych pomników, którą prowadzi witryna <https://demontirane.org> i specjalny kanał na YouTube. Od tego czasu cyklicznie powracają debaty „za” i „przeciw” pomnikom¹⁷. W istocie są one odzwierciedleniem dyskusji na temat zburzenia mauzoleum Georgi Dimitrowa w 1999 roku¹⁸. Również w prasie często pojawiają się materiały obrazujące sposób rozwiązywania kwestii pomników radzieckich w innych krajach postsocjalistycznych, najczęściej w Polsce, Czechach i Estonii.

Argumenty „za” i „przeciw” pomnikom

Jeśli poszukuje się wspólnej strategii w przedstawianiu pozycji „za” i „przeciw”, debatę o pomnikach można postrzegać jako *przedstawienie opinii publicznej oczywistych faktów, które zostały przez lata zapomniane lub celowo przemilczane*. W ten sposób postulaty realistycznej, jednoczącej społeczeństwa oceny historii faktycznie narzucają narodowi krótką pamięć, zaś oponentom – manipulacyjne operowanie faktami.

Przytoczone źródła są jedynie skromną próbką formułowanych tez przez poszczególne osoby i organizacje. W wyborze nie uwzględniono osobistych i partyjnych oskarżeń o korupcję. Konkretnie argumenty można pogrupować w pary bezpośrednio sprzecznych stwierdzeń:

1. Demontaż odbywa się zgodnie z wiążącymi przepisami prawa (2011 Kapital¹⁹, 2021 BTV²⁰, 2022 Kapital²¹). ↔ Demontaż to problem sztucznie stworzony i pozbawiony sensu (2011 Kapital, 2011 Kultura²², 2021 BTV).
2. To jest pomnik nie czegoś tam, ale komunizmu (2011 Kapital, 2015 Janczew²³, 2015 Dnevnik²⁴, 2021 BTV). ↔ To pomnik zwycięstwa w II wojnie światowej;

¹⁷ Na uwagę zasługuje debata w piśmie „Капитал” ze stycznia 2011 r., zakończona głosowaniem 713 czytelników. Za demontażem opowiedziało się 57%, za pozostawieniem – 43%: *Трябва ли паметникът на съветската армия в София да бъде демонтиран?*, [w:] <https://www2.capital.bg/1023419> [dostęp: 10.05.2022]. W 2014 r. ankieta pośród 400 mieszkańców Sofii wykazała, że tylko 17% ankietowanych jest za usunięciem pomnika, 16% za zmianą jego nazwy, a 66% – za pozostawieniem go w dotychczasowej formie, [w:] <https://alpharesearch.bg/> [dostęp: 10.05.2022].

¹⁸ Przegląd sporów na temat mauzoleum zob. М. Тодорова, *Мавзолеят на Георги Димитров като lieu de mémoire. Между изследването и спомена*, [w:] М. Тодорова, *България, Балканите, съветът: идеи, процеси, събития*, София, Просвета, 2010, ss. 444-448.

¹⁹ 2011 Kapital: „Капитал”, *Трябва ли паметникът...*, op.cit., s. 1.

²⁰ 2021 BTV: „За” и „против”: *Трябва ли да бъде преместен в музей Паметникът на съветската армия*, [w:] <https://btvnovinite.bg/> [dostęp: 10.05.2022].

²¹ 2022 Kapital: А. Сантова, *България и съветските паметници: може да ги премахва и мести, но не иска*, [w:] <https://www.capital.bg/4324929> [dostęp: 10.05.2022].

²² 2011 Kultura: Б. Роса, *За повече смисъл*, в-к „Култура” (1.07.2011), nr 25, s. 8.

- demontaż oznaczałby zapomnienie o wojnie i uniwersalnych wartościach (2011 Kapital, 2021 BSP²⁵).
3. Pomnik nie ma walorów estetycznych, szpeci przestrzeń (2011 BNT²⁶). ↔ Posiada walory estetyczne (2011 Kultura, 2021 BTW).
 4. ZSRR jest okupantem; napis na pomniku „Radzieckiej Armii Wyzwoliciele” jest bezzasadny (2011 BNT, 2011 Kapital, 2021 BTW). ↔ Słowo „wyzwolicielka” nie powinno być postrzegane w aspekcie militarno-politycznym, ale w sensie globalnym – jako wyzwolenie Europy (2021 BTW).
 5. Demontaż jest w całości problemem państwa bułgarskiego; nie jest związany traktatami i konwencjami międzynarodowymi (2015 Dnevnik, 2021 BTW, 2022 Kapital). ↔ Demontaż naruszy międzynarodowe normy i traktaty, m.in. bułgarsko-rosyjski traktat o przyjaznych stosunkach i współpracy (2022 Kapital).
 6. Demontaż przywróci sprawiedliwość historyczną; pomniki są fałszowaniem historii (2011 Kapital, 2014 DW²⁷, 2021 BTW). ↔ Demontaż tylko pogorszy sytuację krajową i międzynarodową; to niemoralny akt wobec historii, ponieważ jest próbą napisania jej od nowa (2011 Kapital, 2021 BTW).
 7. Demontaż nie dotyczy relacji bułgarsko-rosyjskich, ale komunistycznego reżimu w Bułgarii (2021 BTW). ↔ Celem demontażu jest pogorszenie relacji bułgarsko-rosyjskich (2011 Kapital).

Poza dyskusją „za” i „przeciw” pojawiają się też opinie, że pomniki radzieckie stanowią potencjał turystyczny. Uwagę publiczną zwraca także wielokrotnie wypowiedziany przez Symeona Sakskoburggotskiego, byłego cara (1943-1946) i premiera (2001-2005) sprzeciw wobec demontażu i wezwanie do skupienia się na dbałości o pamięć historyczną i kulturową²⁸. Takie stanowisko wspiera jego publiczny wizerunek jako osoby balansującej, unikającej jakiegokolwiek rewanżyzmu i jest zgodna z maksymą wyrażoną w wywiadzie dla „Rzeczpospolitej” w 2022 roku: „Zawsze z Unią Europejską, nigdy przeciw Rosji”²⁹.

²³ 2015 Janczew: П. Янчев, *Паметта за изтриване...*, op.cit., s. 1.

²⁴ 2015 Dnevnik: А. Генев, *Паметникът на съветската армия като геополитически инструмент на Кремъл*, [w:] <https://www.dnevnik.bg/2465452> [dostęp: 10.05.2022].

²⁵ 2021 BSP: „Bulgaria On Air”, *БСП срещу русофобите: Ще отстояваме запазването на Паметника на Съветската армия* [deklaracja BSP – Sofia], [w:] <https://www.bgonair.bg/> [dostęp: 10.05.2022].

²⁶ 2011 BNT: Я. Симов, „За” и „против” *Паметника на Съветската армия*, [w:] <https://bntnews.bg/> [dostęp: 10.05.2022].

²⁷ 2014 DW: Г. Папакочев, *Битката за символите на България*, [w:] <https://www.dw.com/> [dostęp: 10.05.2022].

²⁸ Пор. Симеон II: *Внушаваха ми да бутна Паметника на съветската армия*, [w:] <https://lupa.bg> [dostęp: 13.05.2022].

²⁹ В. Chrabota, *Symeon II: Musiałem sam się zdegradować*, [w:] <https://www.rp.pl/> [dostęp: 01.05.2022].

Ambiwalentny obraz Bułgarii między pamięcią a zapomnieniem

Przegląd tematu pomników Armii Radzieckiej w Bułgarii po 1989 roku pozwala na wysnucie kilku wniosków dotyczących pamięci historycznej i zapomnienia:

1. Pomniki nadal mocno dzielą społeczeństwo, przez co nie mogą stać się znakiem minionej epoki, prowadzącym do co najmniej minimalnego konsensusu publicznego.
2. Argumenty „za” i „przeciw” pomnikom wyrażone na początku lat 90. pozostają niezmiennie w trzeciej dekadzie XXI wieku. Debaty są co jakiś czas wznawiane, ale bez nowych treści.
3. Koncentracja uwagi publicznej na pomniku w Sofii prowadzi do zapomnienia innych podobnych monumentów w kraju. Nawet zwolennicy demontażu stołecznego monumentu pomijają temat pozostałych pomników.
4. Ani Ustawa uznająca reżim komunistyczny za zbrodniczy (2000)³⁰, ani deklaracje Zgromadzenia Narodowego, takie jak ta z 2004 roku³¹ nie mają wpływu na przenoszenie pomników. Te ostatnie pozostają trwałymi znakami urbanistycznymi, zwłaszcza poza stolicą, gdzie symbole czasów komunistycznych współistnieją, m.in. z pomnikami ofiar totalitaryzmu.

Omówione w artykule fakty i opinie potwierdzają tezę publicysty Toniego Nikolowa z 2012 roku, że w porównaniu z innymi krajami „[...] bułgarski stosunek do komunizmu wydaje się być inny – amnezja (czyli amnestia przeszłości)” i że w szerszym kontekście historycznym „zapomnienie jest trwałym stanem społeczeństwa bułgarskiego i od dziesiątków lat daje mu wewnętrzną równowagę”³². Jako instrument debaty o tożsamości narodowej pomniki Armii Radzieckiej dają nie tyle impuls do zrozumienia zbiorowych traum, ile bułgarskiego rusofilstwa oraz nieślabnącego wpływu Rosji na opinię publiczną w kraju.

³⁰ „Държавен вестник”, (5.05.2000), nr 37, ss. 1-2.

³¹ Декларация на Народното събрание по повод 60-годишнината от установяването на комунистическия режим в България, „Държавен вестник”, (17.09.2004), nr 81, s. 10. Dokument zawiera stwierdzenie: „Sprzeciwiamy się wszelkim próbom rehabilitacji jego [reżimu – wtrąc. R.K.] symboli i fałszowaniu komunistycznej przeszłości.”

³² Т. Николов, *Памет и паметници*, [w:] <https://kultura.bg/web/памет-и-паметници/> [dostęp: 13.05.2022].

Literatura

Źródła

- Allen E., *Is it a bird? Is it a plane? No, it's Superman and friends... painted on Soviet war statue by the Banksy of Bulgaria*, [w:] <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2004814> [dostęp: 16.08.2022].
- Alpha Research, *Паметниците в София – проучване на обществените нагласи на столичани*, [w:] https://alpharesearch.bg/userfiles/file/0914_Monuments_report_PRESENTATION.pdf [dostęp: 10.05.2022].
- „Bulgaria On Air”, *БСП срещу русофобите: Ще отстояваме запазването на Паметника на Съветската армия*, [w:] <https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/226569> [dostęp: 10.05.2022].
- Chrabota B., *Symeon II: Musiałem sam się zdegradować*, [w:] <https://www.rp.pl/plus-minus/art35673951-symeon-ii> [dostęp: 01.05.2022].
- „Darik News”, *Орден „Ломоносов” за пазителя на Паметника на Съветската армия*, [w:] <https://dariknews.bg/novini/bylgaria-201118> [dostęp: 10.05.2022].
- „Lupa.bg”, *Симеон II: Внусаваха ми да бутна Паметника на съветската армия*, [w:] https://lupa.bg/news/simeon-ii-vnushavaha-mi-da-butna-pametnika-na-savetskata-armiya_23862news.html [dostęp: 13.05.2022].
- Аврамов Д., *Изкуство или пропаганда в бронз и камък? За паметниците на тоталитарната епоха, паметници на унижението*, в-к „Век 21” 1992, nr 22-25.
- „BTV Новините”, *„За” и „против”: Трябва ли да бъде преместен в музей Паметникът на съветската армия*, [w:] <https://btvnovinite.bg/predavanja/tazi-sutrin/za-i-protiv-trjabva-li-da-bade-premesten-v-muzej-pametnikat-na-savetskata-armija.html> [dostęp: 10.05.2022].
- Генов А., *Паметникът на съветската армия като геополитически инструмент на Кремъл*, [w:] <https://www.dnevnik.bg/2465452> [dostęp: 10.05.2022].
- „Капитал”, *Лятната бира-скара трайно превзе столичния Hide Park*, [w:] https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2001/07/28/210135 [dostęp: 10.05.2022].
- „Капитал”, *Трябва ли паметникът на съветската армия в София да бъде демонтиран?*, [w:] <https://www2.capital.bg/1023419> [dostęp: 10.05.2022].
- Мелтева Б., *Ничия земя*, [w:] https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2008/10/17/567131 [dostęp: 10.05.2022].

- Николов Т., *Памет и паметници*, [w:] <https://kultura.bg/web/памет-и-паметници/> [dostęp: 13.05.2022].
- Папакочев Г., *Битката за символите на България*, [w:] <https://www.dw.com/bg/a-18057871> [dostęp: 10.05.2022].
- Роса Б., *За повече смисъл*, в-к „Култура” (1.07.2011), nr 25, s. 8.
- Сантова А., *България и съветските паметници: може да ги премахва и местни, но не иска*, [w:] <https://www.capital.bg/4324929> [dostęp: 10.05.2022].
- „Свободна Европа”, *Кой може да го демонтира? Защо Паметникът на Съветската армия засега остава*, [w:] <https://www.svobodnaeuropa.bg/a/31747746.html> [dostęp: 10.05.2022].
- Симов Я., *„За” и „против” Паметника на Съветската армия*, [w:] https://bntnews.bg/bg/a/44582-za_i_protiv_pametnika_na_syvetskata_armija [dostęp: 10.05.2022].
- Чехова Е., *„Болгарии русский солдат”. Прототип „Алеши” принял первый бой под Москвой*, „Аргументы и Факты”, (24.04.2013), nr 17, s. 68.
- Янчев П., *Паметта за изтриване*, (7.04.2015), [w:] <https://www.marginalia.bg/analizi/pametna-za-iztrivane/> [dostęp: 10.05.2022].

Оpracowania

- Belcheva I., *State Commissions and Artistic Limits in 1950s Bulgaria: the Case of Lyubomir Dalchev*, [w:] *The State Artist in Romania and Eastern Europe. The Role of the Creative Unions*, red. C. Preda, Bucharest: Editura Universităţii din Bucureşti, 2017, ss. 327-346.
- Bellentani F., *The Meanings of the Built Environment. A Semiotic and Geographical Approach to Monuments in the Post-Soviet Era*, Berlin/Boston, De Gruyter Mouton, 2011, 188 ss. DOI 10.1515/9783110617276.
- Drzewiecka E., *Rosja*, [w:] *Leksykon tradycji bułgarskiej*, red. G. Szwat-Gylybowa, Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2011, ss. 253-262.
- Kuczyńska-Zonik A., *Dissonant Heritage. Soviet Monuments in Central and Eastern Europe*, [w:] *Historical Memory of Central and East European Communism*, red. A. Mroziak, S. Holubec, New York, Routledge, 2018, ss. 101-121.
- Ochman E., *Soviet War Memorials and the Re-construction of National and Local Identities in Post-Communist Poland*, „Nationalities Papers” 2010, t. 38, nr 4, ss. 509-530. DOI 10.1080/00905992.2010.482130.
- Pashova A., Popova K., Piskova M., Angelova M., Muratova N., Vodenicharov P., *„Battles in the Past” or „Battles for the Past”: Bulgarian National Models of Memory and Memory Policy*, „Balkanistic Forum” 2013, nr 1, ss. 34-55.

- Pashova A., Vodenicharov P., *The First Russian Monuments in Bulgaria Devoted to the Russo-Ottoman War of 1877-1878: Transformations of Memory*, „Balkanistic Forum” 2014, nr 1-2-3, ss. 61-76.
- Solak E., *Znaki szczególne. Językowe i wokółjęzykowe problemy bułgarskiego Odrodzenia*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, 356 ss.
- Баева И., *Опити за институционализиране на антикомунизма в България след 10 ноември 1989 г. и техните резултати*, [w:] *Антикомунизмът в пост-социалистическа България*, red. В. Проданов і in., София, Български аграрно-промишлен съюз, 2018, ss. 137-158.
- Иванова Р., „Всички жаби са зелени, само нашта е червена” – графитите върху Паметника на съветската армия и Мавзолея, „Българска етнология” 1995, nr 1, ss. 71-89.
- Тодорова М., *Мавзолеят на Георги Димитров като lieu de mémoire. Между изследването и спомена*, [w:] М. Тодорова, *България, Балканите, светът: идеи, процеси, събития*, София, Просвета, 2010, ss. 420-458.
- Христов И., *Руските паметници в България, издигнати в памет на загиналите по време на Освободителната война 1877-1878 г.*, „Известия на държавните архиви” 1981, nr 42, ss. 59-114.

References

Primary sources

- Allen E., *Is it a bird? Is it a plane? No, it's Superman and friends... painted on Soviet war statue by the Banksy of Bulgaria*. Available at: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2004814> [accessed: 16.08.2022].
- Alpha Research, *Pametnitsite v Sofiia – prouchvane na obshtestvenite naglasi na stolichani* [The Monuments in Sofia – a Study of the Public Attitudes of the Citizens of Sofia]. Available at: https://alpharesearch.bg/userfiles/file/0914_Monuments_report_PRESENTATION.pdf [accessed: 10.05.2022].
- Avamov D., *Izkustvo ili propaganda v bronz i kamak? Za pametnitsite na totalitarnata epoha, pametnitsi na unizhenieto* [Art or Propaganda in Bronze and Stone? On the Monuments of the Totalitarian Era, Monuments of Humiliation], „Vek 21” [Century 21] 1992, no. 22-25.
- BTV Novinite, „Za” i “protiv”: *Tryabva li da bade premesten w muzey Pametnikat na savetskata armiya* [Pros and Cons: Should the Monument to the Soviet Army be Moved to a Museum?]. Available at: <https://btvnovinite.bg/preda>

- vania/tazi-sutrin/za-i-protiv-trjabva-li-da-bade-premesten-v-muzej-pametnikat-na-savetskata-armija.html [accessed: 10.05.2022].
- “Bulgaria On Air”, *BSP sreshthu rusofobite: Shte otstoyavame zapazvaneto na Pametnika na Savetskata armiya* [BSP against Russophobes: We Will Defend the Preservation of the Monument to the Soviet Army]. Available at: <https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/226569> [accessed: 10.05.2022].
- Chekhova E., “*Bolgarii russkiy soldat*”. *Prototip “Aleshi” prinyal pervyy boy pod Moskvoy* [“Bulgaria’s Russian Soldier”. The Prototype of “Alyosha” Took the First Battle near Moscow], “*Argumenty i Fakty*” [Arguments and Facts], (24.04.2013), no. 17, p. 68.
- Chrabota B., *Symeon II: Musialem sam się zdegradować* [Simeon II: I Had to Demote Myself]. Available at: <https://www.rp.pl/plus-minus/art35673951-symeon-ii> [accessed: 01.05.2022].
- “Darik News”, *Orden “Lomonosov” za pazitelya na Pametnika na Savetskata armiya* [The Lomonosov Order for the Guardian of the Soviet Army Monument]. Available at: <https://dariknews.bg/novini/bylgariia-201118> [accessed: 10.05.2022].
- Genov A., *Pametnikat na savetskata armiya kato geopoliticheski instrument na Kremal* [The Monument to the Soviet Army as a Geopolitical Tool of the Kremlin]. Available at: <https://www.dnevnik.bg/2465452> [accessed: 10.05.2022].
- Janchev P., *Pametta za iztrivane* [Memory to Delete]. Available at: <https://www.marginalia.bg/analizi/pametta-za-iztrivane/> [accessed: 10.05.2022].
- “Kapital”, *Lyatnata bira-skara trayno prevze stolichnia Hide Park* [The Summer Beer & Grill Permanently Invaded the Capital’s Hide Park]. Available at: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2001/07/28/210135 [accessed: 10.05.2022].
- “Kapital”, *Tryabva li pametnikat na savetskata armiya v Sofiya da bade demontiran?* [Should the Monument to the Soviet Army in Sofia Be Dismantled?]. Available at: <https://www2.capital.bg/1023419> [accessed: 10.05.2022].
- “Lupa.bg”, *Simeon II: Vnushavaha mi da butna Pametnika na savetskata armiya* [Simeon II: They Told Me to Push the Monument to the Soviet Army]. Available at: https://lupa.bg/news/simeon-ii-vnushavaha-mi-da-butna-pametnikana-savetskata-armiya_23862news.html [accessed: 13.05.2022].
- Melteva B., *Nichiya zemya* [No Man’s Land]. Available at: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/2008/10/17/567131 [accessed: 10.05.2022].
- Nikolov T., *Pamet i pametnitsi* [Memory and Memorials]. Available at: <https://kultura.bg/web/памет-и-паметници/> [accessed: 13.05.2022].
- Papakochev G., *Bitkata za simvolite na Balgaria* [The Battle for the Symbols of Bulgaria]. Available at: <https://www.dw.com/bg/a-18057871> [accessed: 10.05.2022].

- Rosa B., *Za poveche smisal* [For More Meaning], "Kultura" [Culture] (1.07.2011), no. 25, p. 8.
- Santova A., *Balgaria i savetskite pametnitsi: mozhe da gi premahva i mesti, no ne iska* [Bulgaria and the Soviet Monuments: It Can Dismantle and Move Them, but Does Not Want to]. Available at: <https://www.capital.bg/4324929> [accessed: 10.05.2022].
- Simov Y., "Za" i "protiv" *Pametnika na Savetskata armiya* ["For" and "against" the Monument to the Soviet Army]. Available at: https://bntnews.bg/bg/a/44582-za_i_protiv_pametnika_na_syvetskata_armiya [accessed: 10.05.2022].
- "Svobodna Evropa", *Koy mozhe da go demontira? Zashto Pametnikat na Savetskata armia zasega ostava* [Who Can Dismantle It? Why the Monument to the Soviet Army Remains for Now]. Available at: <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31747746.html> [accessed: 10.05.2022].

Secondary sources

- Baeva I., *Opiti za institutsionalizirane na antikomunizma v Balgariya sled 10 noemvri 1989 g. i tehните rezultati* [Attempts to Institutionalize Anti-Communism in Bulgaria after November 10, 1989 and Their Results], [in:] *Анти-комунизмът в постсоциалистическа България* [Anti-Communism in Post-Socialist Bulgaria], V. Prodanov et al. (Eds.), Sofia, Bulgarian Agrarian-Industrial Union, 2018, pp. 137-158.
- Belcheva I., *State Commissions and Artistic Limits in 1950s Bulgaria: the Case of Lyubomir Dalchev*, [in:] *The State Artist in Romania and Eastern Europe. The Role of the Creative Unions*, C. Preda (Ed.), Bucharest: Bucharest University Press, 2017, pp. 327-346.
- Bellentani F., *The Meanings of the Built Environment. A Semiotic and Geographical Approach to Monuments in the Post-Soviet Era*, Berlin / Boston, De Gruyter Mouton, 2011, 188 pp. DOI 10.1515/9783110617276.
- Drzewiecka E., *Rosja* [Russia], [in:] *Leksykon tradycji bułgarskiej* [Lexicon of the Bulgarian Tradition], Szwat-Gylybowa G. (Ed.), Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2011, pp. 253-262.
- Hristov I., *Ruskite pametnitsi v Balgariya, izdignati v pamet na zaginalite po vreme na Osvoboditelnata vojna 1877-1878 g.* [Russian Monuments in Bulgaria Erected in Memory of Those Killed during the Liberation War of 1877-1878], "Izvestiya na darzhavnite arhivi" [Notices of the State Archives] 1981, no. 42, pp. 59-114.
- Ivanova R., "Vsichki zhabi sa zeleni, samo nashta e chervena" – *grafitite varhu Pametnika na savetskata armiya i Mavzoleya* ["All Frogs Are Green, Only

- Ours Is Red” – the Graphites on the Monument of the Soviet Army and the Mausoleum], “Balgarska etnologiya” [Bulgarian Ethnology] 1995, no. 1, pp. 71-89.
- Kuczyńska-Zonik A., *Dissonant Heritage. Soviet Monuments in Central and Eastern Europe*, [in:] *Historical Memory of Central and East European Communism*, A. Mrozik, S. Holubec (Eds.), New York, Routledge, 2018, pp. 101-121.
- Ochman E., *Soviet War Memorials and the Re-construction of National and Local Identities in Post-Communist Poland*, “Nationalities Papers” 2010, vol. 38, no. 4, pp. 509-530. DOI 10.1080/00905992.2010.482130.
- Pashova A., Popova K., Piskova M., Angelova M., Muratova N., Vodenicharov P., “*Battles in the Past*” or “*Battles for the Past*”: *Bulgarian National Models of Memory and Memory Policy*, “Balkanistic Forum” 2013, no. 1, pp. 34-55.
- Pashova A., Vodenicharov P., *The First Russian Monuments in Bulgaria Devoted to the Russo-Ottoman War of 1877-1878: Transformations of Memory*, “Balkanistic Forum” 2014, no. 1-2-3, pp. 61-76.
- Solak E., *Znaki szczególne. Językowe i wokółjęzykowe problemy bułgarskiego Odrodzenia* [Special Characters. Linguistic and Peri-Linguistic Problems of the Bulgarian Revival], Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, 356 pp.
- Todorova M., *Mavzoleyat na Georgi Dimitrov kato lieu de mémoire. Mezhdú izsledvaneto i spomena* [The Mausoleum of Georgi Dimitrov as *lieu de mémoire*. Between Research and Memory], [in:] M. Todorova, *Bulgaria, the Balkans, the World: Ideas, Processes, Events*, Sofia, Prosveta, 2010, pp. 420-458.